

Буда В. А.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Нестайко І. М.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Заваринська І. Ф.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ВТОРИННІ НОМІНАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРСОНАЖІВ У РОМАНІ УЛАСА САМЧУКА «ЧОГО НЕ ГОЇТЬ ОГОНЬ»

Роман «Чого не гоїть огонь» належить до творів, які стали відомими масовому українському читачеві лише наприкінці ХХ століття. Якщо літературознавчий аспект твору досліджений досить різнопланово, то мовні особливості тексту потребують глибшого аналізу. Зокрема, засоби вторинної номінації героїв роману ще не вивчалися лінгвістами. Одними з традиційних засобів вторинної номінації виступають перифрази, особливо авторські, які часто є важливим елементом характеристики персонажів. Саме онімні описові звороти роману є предметом нашого дослідження.

Улас Самчук в аналізованому творі вживає перифрази з невисокою частотністю. Виділяємо лише кілька непоширених тематичних груп, як-от: номінації персонажів, топонімічні найменування, назви етнонімів, військово-технічні поняття, політична лексика.

Кількість описових зворотів помітно зростає, коли йдеться про зображення головних героїв роману: Якова Балаби, Віри-Павліни, Шприндзі.

Особливо це помітно у змалюванні еволюції характеру Якова. Простий сільський хлопець отримав непогану освіту, легко засвоював чужі мови, але був аполітичним. Усе змінила Друга світова війна, коли довелось вибирати: з ким ти, за що воюєш. Яків «перетворюється» на Трояна, організатора й командира партизанського загону, він вже «не простий син простих людей», а чоловік, для якого «Україна це...це я».

Такий самий «ген українця» прокидається й у Віри-Павліни. Письменник зображає повільну і болісну зміну героїні з «рафінованої, плеканої істоти» у таку близьку й зрозумілу Якову «Іванову дочку».

Трагедію єврейського народу на окупованих нацистами територіях зображено в образі Шприндзі. Ця сімнадцятирічна дівчина асоціюється з непоборним духом древнього народу, його вмінням пристосовуватись і виживати. Тому й онімні перифрази, які її характеризують, дуже контрастні: від «молюска без захисту», «тінь віків» до «молода істота» чи «маленька потвора».

Отже, ідейно-образне значення атропонічних описових зворотів у романі є значним. Характерно, що письменник, як правило, вводить ці стилістичні фігури в монологи та діалоги персонажів, творячи, таким чином, певну об'єктивність зображеного. Вторинні номінації у творі ефективно виконують оцінну функцію характеристики головних героїв роману.

Ключові слова: онімні перифрази, вторинна номінація, стилістична фігура, оцінна функція, іронія.

Постановка проблеми. Серед найважливіших у сучасній ономастиці залишається питання про особливості вживання власного імені в літературному тексті. Однією з характерних рис художнього дискурсу є активне використання у творах вторинних номінацій, зокрема онімних перифразів, які виступають яскравим засобом характеристики, насамперед персонажів, що дає змогу пись-

меннику виразити авторську позицію щодо того чи іншого героя. В аналізованому творі передусім потребує дослідження оцінна функція описових конструкцій, які вживаються замість літературно-художніх антропонімів.

Онімні описові звороти роману «Чого не гоїть огонь» ще не були предметом лінгвістичного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання літературної ономастики широко описані в працях П. Чучки, Л. Белея, Ю. Карпенка, В. Калінкіна, Р. Мельник та інших.

Проблемами вивчення онімних перифраз займалися В. Калінкін, Г. Лукаш, Є. Отін, М. Гукова і Л. Фоміна досліджували топонімічну перифразу.

Особливості перифразової номінації в художніх та публіцистичних текстах розглядалися в працях Г. Євсєєвої, О. Кожина, М. Коломійця, Г. Моложай. Науковці, вважаючи перифраз стилістичною фігурою, наголошують, що він відіграє значну роль як засіб творення індивідуальної, суб'єктивної картини зображуваного. Як правило, такі перифрази є авторськими новотворами.

Г. Лукаш підкреслює: «Одна з умов перифразування онімної лексики – необхідність емоційно подати інший об'єкт. Із виникненням образної описової конструкції, пов'язаної з розкодуванням семантики конотонімів, перифрази передають значення, породжене асоціацією сприймання іменованого об'єкта. Набуваючи образності, вони стають знаком ситуації, пов'язаної: 1) із певною місцевістю...; 2) з часом...; 3) із характеристикою референта...» [1, с. 135].

Дослідники перефразування поетонімів наголошують, що кожному письменнику притаманна індивідуальна манера творення описових зворотів, і ця проблема потребує мовознавчого аналізу. Власне, у статті здійснено спробу з'ясувати особливості побудови вторинних номінацій, їх стилістичне й ідейно-образне значення в романі У. Самчука.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження онімних перифраз роману «Чого не гоїть огонь» як засобу характеристики персонажів твору. Визначена мета реалізується в розв'язанні таких завдань: виділити основні групи поетонімів-перифраз у тексті, вказати на семантику описових зворотів-антропонімів, визначити їх стилістичне навантаження. Це створить можливість краще усвідомити особливості індивідуального стилю У. Самчука, для якого вживання антропонімних перифраз є важливим засобом висловлення власної позиції у творі.

У процесі аналізу онімних описових зворотів роману будемо використовувати семантико-стилістичний метод, який дає змогу не лише визначити контекстуальне значення вторинних номінацій, а й вказати на їх значний потенціал як засобу авторської характеристики персонажів, особливо в зображенні еволюційних змін у харак-

терах героїв. Також послуговатимосся прийомом зіставлення, адже ефективність мовлення значною мірою залежить від відбору «мовних одиниць з однорідного або суміжного ряду». Саме вдала заміна перифразами як контекстуальними синонімами антропонімів роману створює значний стилістичний ефект.

Виклад основного матеріалу. У. Самчук у романі «Чого не гоїть огонь» вживає перифрази з невисокою частотністю. Можемо виділити лише кілька непоширених тематичних груп описових зворотів, як-от: номінації персонажів: «знавець далеких справ» [3, с. 178] – Карль Пшор, «таке тобі кацапча» [3, с. 194] – Батутін; назви етронімів: «західні брати» [3, с. 147] – поляки, «гнилі європейці» [3, с. 178] – німці; військово-технічні поняття: «сталевий гігант» [3, с. 5] – танк, «брутторегістрові тонни» [3, с. 32] – потоплені кораблі; топонімічні найменування: «країна вічної мерзлоти» [3, с. 81] – Сибір, «місто-історія» [3, с. 164] – Київ; політична лексика: «нові порядки» [3, с. 30] – радянська влада, «небезпечна хвиля» [3, с. 72] – українські націоналісти.

Навіть із цього невеликого переліку можемо зауважити, що засоби вторинної номінації виступають у романі яскравим елементом характеристики зображуваного, несучи значне художньо-сміслові навантаження. Характерно, що прозаїк, творячи перифрази на позначення окремих персонажів чи політичних реалій того часу, наділяє їх значним іронічно-саркастичним потенціалом.

Але частотність використання описових зворотів помітно зростає, коли йдеться про характеристику трьох головних героїв твору, надзвичайно сильних особистостей: Якова Балаби, Віри-Павліни і Шприндзі. Це є традиційний прийом, що дає письменникам змогу зобразити персонажі в їх розвитку: «Онімні перифрази – давній спосіб передачі оцінкового характеру одиничного об'єкта з яскраво вираженим маркувальним поділом на високе/низьке» [1, с. 133]. Варто зауважити, що автор, аби уникнути суб'єктивності у змалюванні основних дійових осіб, вводить, як правило, вторинні номінації в мовлення персонажів.

Особливо це помітно в зображенні еволюції характеру Якова, у світогляді якого відбуваються значні зміни. В. Працьовитий наголошує: «Створюючи образ духовного лідера – воїна-захисника рідної землі, автор уникає схематичності та однозначного трактування героя, а показує його в динаміці, у розвитку, під впливом екстремальних ситуацій» [2, с. 4].

Простий сільський хлопець добре вчився, потрапив аж «на вищі школи», в гімназію, багато читав, думав, легко засвоював чужі мови, був душею молодіжної компанії, але, на відміну від своїх однолітків, байдуже ставився до «національного» питання. Не пристав він і до послідовників Маркса – Леніна, а пішов за «набором» у польське військо, в улани, де згодом став «*бравим вахмістром-підхорунжим*» [3, с. 22]. Але усе змінила Друга світова війна. У Самчук коротко, одним абзацом, зображує усю німецько-польську кампанію. Цей опис насичений промовистими перифразами, які створюють іронічно-саркастичну картину, висміюючи офіційне радянське тлумачення подій вересня 1939 року: «*Втрапивши на полі слави дві третини свого вояцтва, ...подався Яків у північно-східному напрямку і зупинився аж над річкою Бугом, і то лише тому, що назустріч виступила славна союзна армія великого східного сусіда, який спішив подати братнюю руку помічі своєму слов'янському союзникові у його боротьбі з грізним германським наїзником*» [3, с. 29].

А в Дермані, рідному селі Якова, куди він повернувся з війни, вже господарювали «*нові люди*» з «*новими порядками*» [3, с. 29]. Такі евфемістичні перифрази саркастично зображають комуністичну владу: «*Усі знають, що ті нові люди, за своєю старою випробуваною звичкою, передусім беруть і вивозять різних немилых їм людей*» [3, с. 30]. Балаба ж виявився для цієї влади «соціально близьким». Письменник продовжує іронізувати, описуючи цю близькість: «*Якова, як уродженого незаможника, як сина робітника-машиніста, майже пролетаря, нові господарі, за законами своєї етики, не чіпали, не допитували, не вивозили...*

І став Яків, як і всі, «колективним власником» великого ССРСР» [3, с. 30].

І цього разу в плин життя героя знову втрутилась війна: прийшов час обирати – з ким бути. За нього, як капітана поліційного батальйону, людину авторитетну в Рівному, починається боротьба між українськими націоналістами, німецькою владою, радянською розвідкою, а пізніше ще й польською армією крайовою. Окремий фронт – це Шприндзя, яка пропонує свій варіант виходу із ситуації, що склалась. Тепер такі відмовки, як «*син цієї землі*» [3, с. 49], «*простий син простих людей*» [3, с. 50], «*звичайний вояк-кіннотник*» [3, с. 73], уже нікого не задовольняють. І коли німці після відмови Балаби очолити караль-

ний підрозділ для боротьби проти українського підпілля заарештовують його, Яків усвідомлює: нікого з «визволителів»-загарбників не цікавить доля його народу, історія, традиції та мрії людей, які з прадавніх часів живуть на цій землі.

Зовсім природно Яків Балаба перетворюється на Трояна, організатора й командира «Дванадцяті Зеленої Бригади». Гаслом для партизанів загону, серед яких «...було безліч за і безліч контра» стають слова Якова: «*Україна для мене, братіки, ніяка романтика, не теплий кожух... Україна це... це я!*» [3, с. 84].

Варто зауважити, що ані Яків, ані бійці його «бригади» не належали до жодного оунівського руху опору. Коли до Балаби приходили емісари, які запрошували приєднатись саме до їхньої «партії», він з усіма погоджувався, але нікому нічого не обіцяв, бо усвідомлював, що лише спільними зусиллями можна протистояти тим викликам, які стоять перед повстанцями, а не розділяти за «ідейними» принципами. Прості волинські селяни стояли вище усяких партійних програм. Письменник тут наголошує, що в критичний для нації час, коли їй загрожує знищення, у справжніх патріотів «пробуджується» невмирущий ген українця.

Саме цей феномен українців прославляє в романі У. Самчук: твір присвячено тим, хто б'ється не за нагороди, посади, привілеї, а за батьківщину і Батьківщину. Це про них говорить Павліна: «*Ні він, ні я не могли інакше поступити. Нам не дали виходу. Може, це буде видаватись парадоксом: він не належав до радикальних типів. Не був ніяким революціонером, не любив доктрин, був людиною розумного компромісу... Коли прийшло до діла, коли ніякі сантименти не діяли, він пішов і упав останнім. Від останньої кулі*

Був людиною честі. Не зносив насильства. Не був для такого рожденій, І тут уже ніякі доктрини. Тут уже його людське» [3, с. 232].

Письменник також постійно звертається до теми, як би тепер сказали, «руссково (німецького, польського...) міра». Так, високопоставлений представник німецької окупаційної влади Даргель заявляє: «*Ми не прийшли сюди робити вам Україну! Ми прийшли будувати Нову Європу*» [3, с. 93]. Троян прекрасно усвідомлює таку ж україноненависницьку ідеологію й інших «освободителів», заявляючи енкаведисту Макарову: «*Росію велику, мовляв, збираєш! Велику ідею ширши! Нову Америку відкриваєш! І що ж тоді при таких масштабах варта українська інтелігенція? Ліквідувать!...*» [3, с. 110].

Варто зауважити, що в романі багато подібних ідейно-просвітницьких монологів та діалогів, автор часто вдається до публіцистики, формуючи, таким чином, у читача проукраїнську позицію.

У творі яскраво виписані два жіночі образи: Павліни-Віри і Шприндзі. Обидві ці жінки, кожна по-своєму, боролися за Якова не лише фізичного, а й ідейно-ментального. Це протистояння відбувалось із перемінним успіхом, але переможцем із нього вийшов... Балаба.

Знаходимо лише кілька нейтральних описових конструкцій, які пов'язані зі спогадами Якова про Павлінку ще з дитячих років, як-от: «*маленька, дрібненька, чорненька дівчинка*» [3, с. 26] чи «*Іванова дочка*» [3, с. 148]. Насправді це людина з надзвичайно складним життєвим шляхом, драматичною долею, яка пройшла вишкіл у спецшколі НКВД, стала глибоко законспірованим агентом радянської розвідки і в якій відбувається трагічна внутрішня боротьба між генетичною пам'яттю і обов'язком перед нелюдською сталінською системою. Ця жінка невимушено пристосовується до будь-якої ситуації, вільно почувається середнімців, росіян, поляків, але природно – лише серед українців-волинян. Вона легко з «*Віри Ясної*» перетворюється на «*Пані Ядвігу*» чи «*куму Анастасію*». Навіть Яків не помічає своєї товаришки дитинства в цій «*кумі з Марса*», для якої, на його думку, місцеві волиняни «*не твоєї раси люди*» [3, с. 88].

Певну ясність в усвідомлення суті героїні вносить самохарактеристика Віри: «*Я діва гарячого темпераменту*» [3, с. 43], що належить «*до жінок, які все можуть*» [3, с. 48]. Для когось це «*ефектна дама*» [3, с. 56] чи «*дивовижна з'ява у пишному каракулі*» [3, с. 71]. Яків, глибше пізнаючи Віру, усвідомлює певну награність поведінки молодій жінки, відчуваючи одночасно щось забуте, але близьке йому. Звідси й низка сумбурних запитань-характеристик до неї: «*...ви – дама світу, якась міфічна Мата Гаррі, щось з Гавайських островів? ... Ви ж винятково рафінована, здається, окремо плекана для цих подій істота. Чому? Звідки? Чи ви жінка? Дама? Що ви?*» [3, с. 50]. І все ж Яків глибоко симпатизує ще не впізнаній Павліні за її незвичайність: «*Я ще, на правду, нічого подібного в спідниці не зустрічав*» [3, с. 74]. Зауважуємо, що ці два погляди на Віру видаються досить екзотичними. Власне, поведінка жінки, її вчинки однозначно сприяють такій оцінці персонажа. Саме завдяки вдалому підбору вторинних номінацій письменнику вдалося створити таємничий образ героїні й одночасно відобразити її неординарність.

Складається певна парадоксальна ситуація, коли міфічна «Віра» під впливом вчинків Якова, їхніх розмов повертається до свого рідного, справжнього. Але й вплив жінки на Балабу не менший: її заклик боротись за свободу, свої права, традиції, історію, за рідну землю і людей проти німців досягає мети, але не зовсім очікуваної для Павліни – Яків оголошує війну всім, хто прийшов загарбати його батьківщину. Двоє цих прекрасних людей стали заручниками світових катаклізмів: «*Ні він, ні я не могли інакше поступити. Нам не дали виходу*» [3, с. 232], як і не дали його мільйонам інших українців, що були рознесені планетарними бурями по всіх усюдах, а їхній слід на цій землі чергові «визволителі» прагнули знищити.

У романі зображено трагедію ще одного народу, який століттями живе поряд з українцями. Це У. Самчук показує через образ надзвичайної особистості, воля до виживання якої є непереборною – Шприндзі. Як відомо, доля євреїв на окупованих нацистами територіях була жахливою: вони усі, за невеликим винятком, пройшли через гетто, табори смерті і масове знищення.

Спочатку для Якова це симпатична на вигляд, приємна у спілкуванні, освічена сімнадцятирічна дівчина. Але рідна сестра Шприндзі, Рівка, дає їй таку характеристику: «*То чорт не дівчина*» [3, с. 10]. І чим більше молодий чоловік пізнає цю неординарну особу, тим більше відчуває, наскільки сильною людиною вона є. Його сприйняття передаються низкою оцінних перифраз: «*містична гостя*» [3, с. 24], «*нерозумне створіння*» [3, с. 25], «*молода істота*» [3, с. 63], «*яскраво-свіжа молода жінка*» [3, с. 74].

Саме Шприндзя асоціюється в Якова з непоборним духом давнього народу, його історією, його великими жінками, його вмінням пристосовуватись і виживати: «*Яків побачив у своїй кімнаті Сару, чи Рахіль, чи Ездру, чи Естерн, чи Іродіяду у повній їх історичній наготі, що виступили зненацька з тисячоліть минулого перед його очима...*

Яків був обеззброєний жорстокою щирістю тієї маленької потвори, ... її жадабобою жити без уваги на ціну, що від неї за це жадають. Її тонке, гнучке, здавалося безкосте, тіло нагадувало стеблину, що не питає, який ґрунт під її корінням, а росте першою і останньою, щоб зберегти життя на кожному камені, у кожній атмосфері, при кожній температурі. І в цьому її непереможна сила» [3, с. 23–24]. Народ без землі, без своєї держави, народ-вигнанець, який переслідували сотні років, виробив свою тактику існування у ворожому світі. Тому Шприндзя, з її жагою життя, теж впли-

ває на формування Якова-борця: «У морі життя, що кишить акулами, **моллюска без захисту, тінь віків, піна вічності**. Але вона – вічна і недосяжна. ...Вона для нього не жінка, не ласощі, не нагода. Вона для нього – символ» [3, с. 57].

Зауважуємо активне вживання в романі У. Самчуком поширених перифразів (син робітника-машиніста, майже пролетар; «колективний власник» великого ССРСР), творення образних градаційних рядів (дама світу, міфічна Мата Гарі, щось із гавайських островів; моллюска без захисту, тінь віків, піна вічності), що дає йому змогу глибоко, емоційно-оцінно охарактеризувати головних героїв. Одночасно саме описові звороти, виступаючи контекстуальними синонімами до антропонімів твору, дають змогу запобігти зайвій тавтології.

Висновки і пропозиції. Отже, частотність використання онімних перифразів у романі «Чого не гоїть огонь» не є високою. Але ідейно-образне навантаження описових конструкцій у творі є значним, адже вони, як правило, виражають авторську позицію. Характерно, що, аби надати своїм поглядам об'єктивності, письменник часто вводить ці стилістичні фігури в монологи та діалоги персонажів.

Значна кількість описових зворотів служить засобом характеристики головних героїв твору: Якова, Віри-Павліни, Шприндзі. Саме градація

авторських перифразів творить динаміку розвитку образу Балаби, який з аполітичної людини стає патріотом, борцем за рідну землю. Аналогічний «ген українця» пробуджується і в Павліни, що з «рафінованої, плеканої істоти» перетворюється на таку близьку й зрозумілу Якову «Іванову дочку».

Такого гена нема в Шприндзі, але дівчина має нелюдську волю до життя, вироблену тисячолітньою історією вічно гнаних «її одновірців». Вона не міняється, а виживає там і тоді, де це було неможливо. Тому й між зворотами «чорт не дівчина» і «маленька потвора» різниця невелика.

Таким чином, в онімних описових зворотах роману реалізується одна з основних функцій перифраза – оцінна. Власне, майстерність письменника й полягає в тому, аби вміти кількома словами охарактеризувати об'єкт опису, змалювати його таким, щоб реальність зображеного не викликала в читача сумнівів і спонукала його до сприйняття твору в заданому митцем руслі.

Матеріали дослідження можуть бути використані в подальшому вивченні перифразів-антропонімів у творах У. Самчука та інших письменників, адже авторські новотвори є важливим компонентом аналізу особливостей ідіостиллю будь-якого митця.

Список літератури:

1. Лукаш Г. П. Перифраза в конотонімії. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2013. Випуск 6. С. 131–139.
2. Працьовитий В. Відтворення глибинної стихії української душі у романі «Чого не гоїть огонь» Уласа Самчука. *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Літературознавство*. 2015. Вип. 42. С. 3–12.
3. Самчук У. О. Чого не гоїть огонь. Київ : Укр. письменник, 1994. 233 с.

Buda V. A., Nestaiko I. M., Zavyrynska I. F. SECONDARY NOMINATIONS AS A MEANS OF CHARACTERS DESCRIPTIONS IN ULAS SAMCHUK'S NOVEL "WHY DOESN'T HEAL FIRE"

The relevance of the study is determined by the fact that the secondary nominations of the characters (periphrases onyms) of the novel have not yet been analyzed by linguists.

The aim of the work is to analyze the periphrases onyms of the work as a means of the main characters descriptions. The defined purpose is realized in the decision of such tasks: to allocate the basic groups of paraphrases-poetonyms, to specify semantics of descriptive inversions-anthroponyms, to define their stylistic workload.

Ulas Samchuk uses periphrases with a low frequency in the analyzed work. We can point out only some uncommon thematic groups like the following: names of characters; names of ethnonyms; military-technical notions; toponymic names; political lexicals.

Quantity of descriptive constructions rises when we meet the depiction of the main characters: Yakova Balaby, Viry-Pavliny, Shpryndzi.

It is very noticeable in the description of the evolution of the character of Yakov. A simple village boy got not bad education, learned foreign languages easily but was unpolitical. The World War II changed everything and the one had to choose: with whom you, what are you fighting for. Yakiv became Trojan, the organizer and the commander of the partisan detachment; he is not "a son of simple people" anymore, but a human for whom "Ukraine is...is me".

The same “the gene of Ukrainian” wakes up in Viry-Pavliny. The author depicts the slow and painful change of the main character from “a refined cherished creature” to a close and understandable for Yakiv person “Ivan’s daughter”.

The tragedy of the Jewish people on the Nazi-occupied territories is reflected in the character of Sprindzi. This 17 years old girl is associated with the irresistible spirit of the ancient people and their abilities to adapt and survive. That is why periphrases, which describe her, are so contrasting, from “a shellfish without protection”, “a shadow of the ages” to “a young creature” or “a small monster”.

Therefore, ideologically figurative meaning of descriptive constructions in the novel is significant. It is characteristically, that the writer uses these stylistic figures in monologues and dialogues of the characters, creating in such a way some objective reality. Secondary anthroponymic nominations perform the evaluative function of describing the main characters of the work.

Key words: *a periphrasis onyms, a stylistic figure, an evaluative function, an irony.*